

Klemmebrevene 1555

STUDIER OVER PRÆSTERNES ØKONOMI UNDER CHRISTIAN III

AF

EJVIND SLOTTVED

DA den danske krone den 12. august 1536 med biskoppernes fængsling overtog den katolske kirkes rigdomme, overtog den samtidig ansvaret for den omfattende administration som bisperne indtil da havde været ledere af. Denne administration omfattede mange ting, som nogle af de vigtigste skal her nævnes ansvaret for kirkernes, præsternes, skolernes og hospitalernes økonomiske vilkår. Der var på dette område mangt og meget der var kommet i forfald, og mange forhold skulle forbedres, førend man kunne sige, at det økonomiske grundlag for arbejdet i den kulturelle og den sociale sektor var tilfredsstillende.

Dette forhold var man inden for centraladministrationen ganske klar over, og man gik da også med det samme i gang med arbejdet. Gennem recessen 1536, kirkeordinansen 1537-39, og riberartiklerne fra 1542 fik man skabt de fremtidige rammer for kirkens liv, men tilbage stod det store arbejde med at udfylde rammerne.¹

Gennem hele det 16. århundrede, og ikke mindst under Christian III ser vi således en stadig strøm af forordninger med dette sigte. Meget naturligt koncentreredes arbejdet i de første år om de mest presserende problemer, og det er derfor især de talrige eksempler på ekspedition af enkelttilfælde, de enkelte sognekirkers, sognepræsters, skolemestres etc. problemer, der præger denne periodes kildemateriale.

Problemerne var imidlertid for mange og for omfattende til at de i

¹ Recessen 1536 trykt i Kolderup-Rosenvinge, Gamle Danske Love IV, 1824, s. 151-71; i udtog i H. F. Rørdam, Danske Kirkelove (herefter forkortet DKL) I, 1883, s. 2-7. Kirkeordinansen 1537 særskilt trykt: *Ordinatio ecclesiastica regnorum Daniæ et Norwegiæ et ducatum Sleswicensis/Holsatiæ*, Kbh. 1537. Kirkeordinansen 1539 trykt i DKL I, s. 40 ff. Riberartiklerne 1542 trykt i DKL I, s. 195 ff.

længden lod sig løse på denne måde, og man forsøgte derfor efterhånden på forskellig måde at få gennemført mere dybtgående og omfattende reguleringer af den kirkelige økonomi.

Blandt disse arbejder indtager klemmebrevene fra 1555 en særlig plads. For det første fordi de repræsenterer det første, og mig bekendt det eneste eksempel fra det 16. århundrede, hvor det lykkedes at få gennemført en landsomfattende regulering. For det andet tillader det bevarede materiale os at følge arbejdet med klemmebrevene i alle de administrative faser, fra dets iværksættelse og til brevenes udstedelse 9/5 1555. Og endelig rummer klemmebrevene en rigdom af oplysninger af betydning for vurdering af den kirkelige politik under Christian III.

Men selv om klemmebrevene som sagt er det første eksempel på at det lykkedes at få en landsomfattende regulering ført ud i livet, er der også tidligere eksempler på at man påtænkte større samlede reguleringer for hele landet eller dele heraf.

I revisionen af kirkeordinansen 1539, i forbindelse med den danske oversættelse, blev der indføjet bestemmelse om en visitats i hvert stift. Superintendenten skulle, sammen med endnu en gejstlig, lensmanden og endnu en adelsmand visitere stiftet, og afhjælpe de økonomiske mangler der måtte eksistere.² Der er dog ikke spor af at der er kommet noget ud heraf. I stedet blev der i begyndelsen af 1540'erne i de fleste stifter ved kongeligt initiativ gennemført forskellige forholdsregler, der dog kun omfattede de mest presserende generelle problemer, som f. eks. reglerne for tiendens erlæggelse etc.³ Da strømmen af ansøgninger fra sognepræster og andre om hjælp af forskellig art ikke tog af, besluttede man derfor ca. 1546 at gennemføre en grundig undersøgelse af problemerne. Der blev udsendt et brev til lensmænd og superintendenter med befaling om at de skulle undersøge sogneforholdene. Det hedder i brevet, at det var kommet regeringens for øre, at mange kirker og præstegårde på landet stod så godt som øde, hvilket man mente især skyldtes, at mange præster havde både to og tre kirker. Endvidere at mange sogne var så små, at menighederne ikke kunne magte at vedligeholde kirkerne og underholde præsterne. Lensmændene og superintendenterne skulle derfor undersøge mulighederne for at få nedrevet nogle af de små annekskirker og således få lagt annekssognene ind under hovedsognene. Hvor de fandt at en præst havde en for lille indkomst, skulle de give indstilling

² DKL I, s. 111.

³ Lunde stift: Gösta Johannesson, *Den skånska kyrkan och reformationen*, 1947, s. 282 ff. Roskilde stift: DKL I, s. 146 f. Odense stift: DKL I, s. 160, 164, 171 f., 173 f., 180. Viborg stift: DKL I, s. 162. Vendelbo stift: *Kirkehist. Saml.* 3. rk. VI, s. 144.

til kongen om hvorledes dette kunne afhjælpes.⁴ Nu er det ikke muligt at spore noget resultat af denne ordre, men den er interessant, fordi såvel de problemer den omtaler som de midler der anvises til løsning af problemerne er identiske med dem der optræder i forbindelse med klemmebrevene 1555.

Det næste større arbejde med regulering af gejstlighedens økonomiske forhold blev iværksat i maj 1552, hvor superintendenterne i Aarhus, Viborg og Ribe stifter fik ordre til sammen med stifternes stiftslensmænd og kapitler at undersøge stifternes sogneforhold. De skulle især beskæftige sig med hvorvidt kapellaner i anneksogne blev ordentlig aflønnet, og endvidere om antallet af to- og tresognspastorater kunne formindskes, eventuelt ved kirkenedrivninger og sognesammenlægninger. Så vidt man kan se førte ordren kun til et resultat i Aarhus stift, hvor, efter en fornyet henvendelse af 3/10 1553 om sagen til stiftslensmændene, ialt 19 af stiftets præster den 23/10 1553 fik forbedret deres forhold, først og fremmest ved tildeling af forskellige landgildeydelse, gerne af annekspræstegårde, men også ved tilskud af kongetienden. Derimod var der ikke tale om kirkenedrivninger.⁵

Disse reguleringer, og den fortsatte kontinuerlige ekspedition af enkeltansøgninger, var imidlertid stadig utilstrækkelige til at få løst problemerne til bunds, og i efteråret 1554 besluttede man derfor at gennemføre en grundig landsomfattende behandling af sagen. Den 4/10 1554 blev der til landets superintendenter og stiftslensmænd udsendt en skrivelse fra kancelliet. Heri hedder det, at mange sognepræster fra tid til anden kom og beklagede sig over, at de ikke havde deres tilbørlige underhold, hvilket medførte et stort besvær. Man havde derfor besluttet én gang for alle at »giøre ther sliigh skiick paa, att huer sognepresth, som icke hagde en tilbørlige rentte, som handt kunde haffue syn wnderhollingh aff, kunde tilleggis thet, som tilbørlige vaar«. Stiftslensmænd og superintendenter i hvert stift skulle derfor rejse rundt i stiftet, og i hvert herred holde møde med herredsprovsten og herredets præster, både fra købstæderne og fra landsbyerne. Her skulle de erfare hvilke præster der klagede over deres indkomster, og efter grundigt at have undersøgt om klagerne var berettigede, skulle de give indstilling til kancelliet med forslag til forbedringer. Undersøgelsens resultater skulle hurtigst muligt sendes til kancelliet.⁶

⁴ Danske Magazin 4. rk. I, s. 192 ff.

⁵ DKL I, s. 331 ff., 355f.

⁶ DKL I, s. 389. Her efter eksemplaret til superintendenten over Vendelbo stift. Eksemplaret til superintendenten over Viborg stift findes i RA, Viborg Bisparkiv. Teksten til stiftslensmændenes brev findes i Tegnelser o. a. l. IV, s. 454b.

Arbejdet med at indsamle det ønskede materiale i stifterne må så være gået i gang i de sidste måneder af 1554, og i hvert fald for Fyns vedkommende var det klart ved årsskiftet. I resten af landet tog det længere tid, hvilket fik regeringen til den 20/3 1555 at sende en ny skrivelse til stiftslensmænd og superintendenter. Ordren fra oktober blev gentaget, med den tilføjelse, at dersom man ikke allerede havde påbegyndt arbejdet, skulle det ske straks, således at materialet kunne være i København den 21/4 1555. Med den begrundelse, at det ville være for stort besvær at lade alle landets herredsprovster møde op i København, blev det endelig befalet, at hver herredsprovst skulle underskrive sit herreds optegnelser, med den meget talende tilføjelse: »paa thet att vdj framtiiden icke skal siiges, att ther ingen war hosz vden lensmanden oc superintendenten, oc the icke alle ware vptegnitt aff presterne som brøst hagde«. Og videre: »att wij jo en gang for alle motte giøre en ende ther paa oc icke altid skulle besueris mett presternis offuerløb oc klagemaall for theris vnderholling«. ⁷ Nu ville man have fred for præster der kom og plagede om lønforhøjelse!

Det materiale der i henhold til disse ordrer blev indsamlet er kun sparsomt overleveret. Vi har indberetningerne fra Nyborg len i Odense stift. Endvidere har vi indberetningerne fra Vendelbo stift, samt endelig et vidnesbyrd om eksistensen af indberetningerne fra Ribe stift. ⁸ For resten af landet er det eneste vidnesbyrd om indberetningerne vi har deres resultat, klemmebrevene.

Indberetningerne fra Nyborg len er dateret 1554 og må som allerede nævnt have foreligget ved årsskiftet 1554–55. Det samme må have været tilfældet med indberetningerne fra Fyns anden gejstlige jurisdiktion, Næsbyhoved len. Dette fremgår af den ordning man i januar 1555 ved udstedelsen af en lang række breve gennemførte for de fynske præster. ⁹ Selve indholdet af de fynske breve fra januar 1555 vil blive nærmere omtalt i det følgende, her skal kun omtales forholdet mellem indberet-

⁷ DKL I, s. 422. Her efter eksemplaret til superintendenten over Vendelbo stift. Eksemplaret til superintendenten over Ribe stift findes i RA, Ribe bispearkiv. Teksten til stiftslensmændenes brev findes i Tegnelse o. a. l. IV, s. 521, sammen med en fortegnelse over modtagerne.

⁸ Indberetningerne fra Nyborg len trykt i G. L. Wad, *Fra Fyens Fortid I*, 1916, s. 127 ff. Indberetningerne fra Vendelbo stift trykt sammen med tilsvarende indberetninger fra 1571 og 1625 i D. H. Wulff, *Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie I*, 1872–74. Vedrørende Ribe stift, se Johan Hvidtfeldt i *Vejle Amts Aarbog*, 1936, s. 157 og note 90. Generelt om præsteindberetninger, se Gunnar Olsen i *Fortid og Nutid XIX*, s. 413 ff. og *Skånsk Senmedeltid och Renässans VI*, 1964, s. 31 ff.

⁹ De fynske breve vil blive behandlet i det følgende. Se også noterne 17 og 18.

ningerne fra Nyborg len og januarbrevene. Som ventelig var, når man betænker den korte tid der har stået til rådighed for arbejdet, kun ca. 3 måneder fra den første ordre 4/10 1554 til brevenes udfærdigelse i begyndelsen af januar 1555, er der ikke stor uoverensstemmelse mellem indberetningernes forslag og de truffne beslutninger. Dette betyder dog ikke at man slavisk fulgte indstillingen, således havde sognepræsten ved Vor Frue kirke i Nyborg ønsket at få udlagt noget ledigt kalentegods, men fik i stedet bekræftelse på sit hidtidige annekssogn, Hjulby, samt en række andre tillæg, heriblandt præstetiende af Nyborg slots ladegård. Kalentegodset blev i stedet, efter at superintendenten Jørgen Jensen Sadolin efter ordre havde undersøgt sagen nærmere, den 18/2 1555 delt mellem Vor Frue kirke i Nyborg og Nyborg skole.¹⁰

Præsteindberetningerne fra Vendelbo stift er bevaret fra hele stiftet, omend kun i senere afskrifter.¹¹ For Mors' og Thys vedkommende findes en liste med følgende overskrift: »1555. Regiister paa alle prester aulf, thinde oc andre rendtther oc indkompster, som the aarligen haffue tell theris vnderholdnenge vtj Wendelboe stigt y Thyøoe oc Maars, som er vptegnet ephther Kon. May. beffalninge«. For Thys vedkommende foreligger listen i to praktisk taget ens eksemplarer. Hvad angår Vendssysel er forholdene mere komplicerede. Der foreligger her to forskellige sæt indberetninger, dateret henholdsvis 1553 og 1555. Problemerne knytter sig til dateringen af den første og mest udførlige liste. Er dateringen 1553 korrekt, kan disse indberetninger ikke være et resultat af ordren af 4/10 1554. Man kunne i så fald forestille sig, at den i et foregående omtalte ordre om undersøgelse af præsters og sognes forhold, der i maj 1552 blev sendt til de tre øvrige nørrejyske stifter, også blev sendt til Vendelbo stift, således at registeret er resultatet af denne ordre. Eller der kunne eventuelt være sendt en senere ordre til Vendelbo stift med besked om at der skulle foretages registreringer. Forskellige forhold taler dog herimod.

For det første omfatter indberetningerne også Aalborg by. Denne blev imidlertid først 29/9 1554 udskilt fra Viborg stift og gjort til stiftsby i Vendelbo stift, herefter efterhånden også kaldt Aalborg stift.¹² Endvidere blev der netop i 1553 valgt ny superintendent i Vendelbo stift,¹³

¹⁰ Fra *Fyens Fortid I*, s. 128; *DKL I*, s. 419, og *Kancelliets Brevbøger 1551-55*, s. 381.

¹¹ Wulff, *Statistiske Bidrag*, s. 7f.

¹² *DKL I*, s. 387, jfr. smst. s. 368.

¹³ Oluf Chrysostomus døde 8/9 1553, *Dansk Biografisk Leksikon (Engelstoft) V*, s. 252. Laurids Nielsen Riber blev udnævnt 2/12 1553, *DKL I*, s. 366f.

hvilket gør det mindre sandsynligt, at man i 1553 skulle have kunnet gennemføre et omfattende registreringsarbejde i største delen af stiftet. Endelig er der i vid udstrækning overensstemmelse mellem de forhold der påtales i indberetningerne og klemmebrevets dispositioner.

Det er derfor mere rimeligt at antage, at registeret er et resultat af ordren af 4/10 1554, og at det altså er udarbejdet i dette års sidste kvartal. Denne antagelse støttes af to passager i optegnelserne. Under opregningen af Skagens sognepræsts indtægter hedder det: »Høstetiende: sild anno 1553 fick han xiiij tdr. men i aar 1554 fick han icke uden j fiardingh«. Og i omtalen af Gøl-præstens indtægter: »Tiende wdj fiord, som var 1553 . . .«. ¹⁴

Forklaringen på at registeret i afskriften har dateringen 1553 ligger sikkert i, at der i en lang række tilfælde under opgivelse af tienden anføres kirke- eller præstetienden fra 1553. Afskriveren, der formodentlig ikke har kendt noget til optegnelsernes forhistorie, har da valgt dette som grundlag for dateringen.

Den anden række indberetninger fra Vendsyssel har overskriften: »Tiisse epher^{ne} prester wdj Wenndelboostigt haffuer sig att becklage, som her epher skriffuit stander, oc er ther for begerinde hielp wdt aff kon. mayt. aar MDLV«. Denne liste er ret kortfattet og indeholder især konkrete forslag til forbedringer, ofte underskrevet af herredsprovsterne. Der er i næsten alle tilfælde overensstemmelse mellem denne listes anvisninger og klemmebrevets bestemmelser.

Vi kan altså konkludere følgende. Efter at man i stiftet havde modtaget ordren af 4/10 1554 gik man i gang med indsamlingen af materiale og blev ca. ved nytårstid færdig med Vendsyssel. Efter modtagelsen af skrivelsen af 20/3 1555 gennemgik man endnu en gang materialet og koncentrerede sig især om at få herredsprovsterne med i arbejdet og til med deres underskrifter at stå som garant for forslagene, i overensstemmelse med ordren af 20/3.

Det afsluttende arbejde med reguleringen af præsternes økonomiske forhold er så sket i kancelliet i perioden mellem 21/4 og 9/5 1555. Men før den nærmere gennemgang af dette arbejde skal først redegøres for arbejdets forløb i Odense stift, hvor der så vidt man kan se ikke blev udstedt et klemmebrev den 9/5 1555. Forklaringen herpå er formentlig følgende:

Odense stift var efter reformationen delt i tre gejstlige jurisdiktioner, hver med sin stiftslensmand. Den første udgjordes af Nyborg len, med

¹⁴ Wulf, Statistiske Bidrag, s. 103 og 165.

herrederne Vindinge, Gudme og Sunds, hertil kom formentlig Hinds-
holm og øerne syd for Fyn, Langeland, Taasinge m. fl. Den anden var
Næsbyhoved len, med resten af Fyn. Den tredie var Smaalandene
Lolland og Falster, hvis stiftslensmand efter reformationen var lens-
manden på det gamle bispelen Sørup på Falster. Denne post blev i årene
omkring 1555 beklædt af Peder Oxe.

I tegnelserne er modtagerne af skrivelsen af 4/10 1554 ikke udspeci-
ficeret, men det angives, at den udgik til alle de lensmænd der havde
gejstlige i befaling,¹⁵ og der er ingen grund til at antage, at den ikke
skulle være blevet sendt til alle tre stiftslensmænd i Odense stift.

Derimod findes der i tegnelserne en udførlig adressatliste til brevet
af 20/3 1555.¹⁶ Listen ser således ud:

Iffuer Krabbe	}	Riber stigt
Peder Bild		
Herr Otthe Krumpen		Wiborg stigt
Jacop Brockenhus		Wendelboe stigt
Jens Juell	}	
Hanns Stygge		
Albrit Gøye		
Frantz Bilde		Aarhus stigt
Jørgen Barnekow		
Hanns Barnekow		
Stij Pors		Siellands stigt
Peder Oxe		Skaanne
		Fyenn stigt NNN Smaalandene

Efter listen følger teksten til brevet, og derefter er det angivet, at det
tillige blev sendt til superintendenterne.

Problemet ligger i det med »NNN« betegnede ord i optegnelsen om
Peder Oxe. Det er delvis dækket af en blækklut, og tydingen er derfor
usikker. C. F. Bricka har i »Kancelliets Brevbøger« læst det som et »og«. Er
denne fortolkning rigtig, skulle det betyde, at Peder Oxe den 20/3
1555 skulle have fået overdraget arbejdet med reguleringen af præsternes
lønninger i hele stiftet, med tilsidesættelse af de to øvrige stiftslensmænd,
hvilket næppe er sandsynligt.

Nu kan man af det pågældende ord se det sidste bogstav, som er et
»j«. Af det næstsidste bogstav kan ses en opstreg, som i et »d«. Over
ordet er anbragt en krølle, der minder om dem skriveren i øvrigt be-
nytter over bogstavet »u«. Endelig kan man se en nedstreg som må

¹⁵ RA, Tegnelser o. a. l. IV, s. 454b.

¹⁶ Smst. s. 521.

høre til det næst- eller trediesidste bogstav, nedstregen ligner mest nederste del af et »h«. Det er ikke helt let uden videre at få disse forskellige udsagn til at stemme overens, men jeg mener at det mest sandsynlige er, at skriveren først har skrevet et »och«, for så at rette det til et »udj«, og at ordet på grund af rettelsen er blevet delvis ulæseligt.

Ved denne tolkning opnås, at den sidste linie i adresselisten skal læses: »Peder Oxe, Fyenn stiggt udj Smaalandene«, hvorefter følger, at der ikke blev sendt noget brev den 20/3 til de to fynske stiftslensmænd.

Dette stemmer godt overens med, at der som ovenfor omtalt den 7/1 og 9/1 blev udstedt en række breve indeholdende forskellige former for reguleringer af præsternes forhold i Nyborg og Næsbyhoved gejstlige jurisdiktioner. Af de ialt 77 breve der ved denne lejlighed blev udfærdiget, har vi bevaret de 24 i original eller mindre eller mere komplet afskrift.¹⁷ Resten kender vi kun gennem nogle optegnelser i Rigsarkivet, for hver jurisdiktion i flere ens eksemplarer, med angivelse af modtagerne, og en meget summarisk gengivelse af indholdet. Disse lister, der bedst kan karakteriseres som »brevordrelister«, falder i to grupper, den første omfattende de breve der 7/1 1555 blev udstedt til præster under Nyborg len, den anden omfattende brevene af 9/1 1555 til præsterne under Næsbyhoved len. I begge listerne nævnes det, at de enkelte breve blev sendt til de to stiftslensmænd, til videre fordeling mellem de berørte præster.¹⁸ Af de bevarede breve fremgår, at de har været udfærdiget efter formelen »præsten i NN og hans efterkommere«, hvorefter følger den konkrete regulering. Der har således været tale om permanente forhold, bortset fra de få tilfælde, hvor der udtrykkelig gøres opmærksom på at der var tale om en engangsdonation.¹⁹

Lønreguleringen for de fynske præsters vedkommende blev altså afsluttet i januar 1555. Tilbage står reguleringerne i stiftets tredje gejstlige jurisdiktion, Smålandene. At Peder Oxe var blandt modtagerne af brevet af 20/3 1555 må betyde, at man endnu ikke på dette tidspunkt havde modtaget det lolland-falsterske materiale. Man kunne derfor vente, at der den 9/5 var blevet udstedt et samlet klemmebrev for Smålandene sammen med brevene til de øvrige stifter. Der er imidlertid i kilderne intet spor af et sådant brev, og formodentlig har det aldrig

¹⁷ I original findes i RA, Odense Bispearkiv: Breve til Lyø, Skydebjerg-Orte, Tandrup, Kapellanen v. Odense St. Hans, Ørsted, Gamborg, Tullebølle-Tranekær. Afskrift og udtog: DKL I, s. 402 ff., no. 416-34; DKL II, 1886, s. 18 no. 31.

¹⁸ RA, Danske Kancelli B 25. Trykt i DKL I, s. 397 ff.

¹⁹ Se DKL I, s. 402 ff., no. 416-23, 425-27, 429-34 og DKL II, s. 18 no. 31. Se endvidere de i note 17 anførte originaler i RA.

eksisteret. Derimod har vi tre breve, udstedt langfredag og påskelørdag den 11 og 12/4 1555 til præster i Smålandene, og af samme karakter som de fynske breve fra januar,²⁰ samt endnu et udateret brev fra 1555, som det er nærliggende at hense til samme lejlighed.²¹

Forholdet er da sandsynligvis det, at Peder Oxe efter at have modtaget brevet af 20/3 har gjort sit materiale færdigt og har bragt det med til Nyborg, hvor kongen holdt påske, og hvor stiftets superintendent Jørgen Jensen Sadolin givet også har været til stede. Man har så benyttet lejligheden til at få gjort arbejdet med de lolland-falsterske præsters forhold færdigt. Denne opfattelse støttes af, at det i brevet til præsten i Taageby, Fuglse herred direkte omtales, at der lå en klage fra præsten bag den trufne disposition.²²

For de øvrige stifters vedkommende skete det afsluttende arbejde i kancelliet efter den 21/4 1555. Efter at materialet fra stifterne var blevet gennemgået, blev der opstillet en samlet fortegnelse over de forhold der skulle reguleres i hvert stift.²³ En sammenligning mellem denne liste, eller 1. koncept fra Vendelbo stift og indberetningerne fra stiftet viser, at man i alt væsentligt har fulgt de forslag som var indsendt fra stiftet.²⁴ Fra de øvrige stifter savner man et tilsvarende sammenligningsmateriale, men det er rimeligt at gå ud fra, at det samme har været tilfældet også her, om ikke andet, så på grund af den relativt korte tid som arbejdet tog, kun små tre uger. Endnu i denne fase har det været meningen at man ville udstede en række enkeltbreve til de berørte præster, af samme art som de fynske breve fra januar, og de lolland-falsterske fra april. Dette fremgår af, at artiklerne i 1. koncepterne er bygget op over samme formel som de fynske breve, formler som: »præsten i NN, og hans efterkommere«, eller lignende.²⁵

²⁰ 11/4 1555: DKL I, s. 424: Krønge kirke skal nedrives, og sognet skal under Holeby. Bursø sogn annekteres Holeby. 12/4 1555: LA Sjælland, Pergamentsamlingen: Sognepræsten i Nykøbing Falster får 4 pund byg af Valsø kongetiende. 12/4 1555: DKL I, s. 424f.: Sognepræsten i Taagerup får bevilliget, at alle, der søger Taagerup kirke, skal give deres tiende der, selv om dele af deres gårde ligger i andre sogne.

²¹ Sognepræsten i Birket fritages for en hidtidig afgift på 1. td. smør til Halsted Kloster. DKL II, s. 18f.

²² DKL I, s. 424f.

²³ Findes bevaret for alle stifterne. RA, Danske Kancelli B 25. Herefter betegnet som 1. koncept. Jfr. dog note 25.

²⁴ Sammenlign DKL I, s. 441 ff. og Wulf, Statistiske Bidrag.

²⁵ Viborg stift danner eventuelt en undtagelse. I pakken i RA, Danske Kancelli B 25 med uindførte koncepter findes to forskellige udkast for Viborg stift, mærket no. 243A og 243B. De to udkast ligger meget tæt op ad hinanden, og no. 243A er eventuelt en videre bearbejdelse af en nu tabt 1. koncept, mens no. 243B, der praktisk taget er

1. koncepterne gennemgik derefter en revision, hvor enkelte artikler blev slettet og enkelte nye føjet til, hvorefter der blev udfærdiget nye fortegnelser over hvert stifts reguleringer.²⁶ I denne fase gik man bort fra tanken om enkeltbreve til de berørte præster m. fl. og gik i stedet over til at udarbejde et samlet brev for hvert af stifterne. 2. koncepterne repræsenterer sidste fase før udarbejdelsen af de endelige klemmebreve og er, bortset fra få og små korrektioner, identiske med disse.²⁷

Helt konsekvent blev tanken om et samlet brev for hvert stift ikke ført ud i livet. I 1. koncepten til klemmebrevet for Lunde stift er der som afslutning anført nogle mere generelle bestemmelser, om forholdene ved pastorater under kannikedømmer, om tresognspastorater, om reglerne når en præst oplod et sogn til fordel for en anden, og endelig om hvorledes tiendeyderne skulle beværtes når de fremførte deres tiende. De tre første af disse bestemmelser førtes videre i 2. koncepten og det endelige klemmebrev, mens bestemmelsen om bøndernes beværtning gled ud og blev udsendt som et separat brev, dateret 9/5 1555.²⁸ Forklaringen på dette forhold er ikke helt let at give, men kan eventuelt skyldes, at mens klemmebrevets almindelige bestemmelser og de tre øvrige generelle bestemmelser kan betegnes som »interne« kirkelige anliggender, så var bestemmelsen om bøndernes beværtning af direkte interesse for disse, hvad der kan have nødvendiggjort et særligt brev, eventuelt til brug på stiftets landsting.

Et andet eksempel findes i Aarhus stift. 1. koncepten havde en bestemmelse om at Grenaa skole skulle have Hammelev sogns kongetiende »ad gratiam«. Også denne bestemmelse gled ud i 2. koncepten og klemmebrevet, men blev i stedet forlæg for et selvstændigt brev, hvor Hammelev sogns kongetiende blev givet Grenaa skole »til saa længe vi anderledes derom tilsigendes vorder«.²⁹ Forklaringen på at denne bestemmelse ikke blev taget med i klemmebrevet kan ligge i, at mens klemmebrevets donationer m. m. skulle være permanente, ville man forbeholde sig ret til senere at tage spørgsmålet om Grenaa skoles for-

identisk med selve klemmebrevet, i så fald er at betegne som en »3. koncept«. I det følgende vil de dog blive betegnet som henholdsvis 1. og 2. koncept.

²⁶ Er bevaret for alle stifter. RA, Danske Kancelli B 25. I det følgende betegnet som 2. koncept. Jfr. dog note 25.

²⁷ Overensstemmelsen mellem klemmebrev og 2. koncept er praktisk taget fuldstændig hvad angår det reelle indhold. Derimod er fortalen ikke taget med i 2. koncepterne bortset fra den sidste del, der er anført i 2. koncepterne for Aarhus og Ribe stifter. Efterskriften er kun medtaget i 2. koncepterne for Aarhus, Ribe og Vendelbo stifter.

²⁸ Sammenlign 1. og 2. koncepterne for Lunde stift og DKL I, s. 459 ff.

²⁹ Sammenlign 1. og 2. koncepterne for Aarhus stift og DKL I, s. 426f.

hold op. Man kan eventuelt allerede da have planlagt en større samlet undersøgelse af skolernes forhold, som den der 3/10 1558 blev taget initiativ til.³⁰

Arbejdet med reguleringen af præsternes lønninger blev afsluttet den 9/5 1555 i København, hvor klemmebrevene blev udstedt. Det er store smukt udarbejdede pergamentsbreve, forsynet med rigets store segl, også kaldt »Rigens Klemme« – heraf navnet.³¹ Brevene er alle bygget op på samme måde, således at fortale og efterskrift er identiske. I tillægget er klemmebrevet for Vendelbo stift aftrykt i sin helhed sammen med kommentarer til de øvrige stifters klemmebreve.

Som det fremgår af klemmebrevet for Vendelbo stift,³² var de reguleringer man foretog i klemmebrevene i alt væsentligt til gunst for præsterne. I enkelte tilfælde blev dog også sognekirkers, skolemestres, degnes og andres forhold inddraget. Denne tendens gør sig særligt gældende på Sjælland, hvor købstædernes skolemestre i vid udstrækning blev betænkt med tilskud, især af kongetienden. Sådanne tilfælde er dog, sammenlignet med antallet af præster der fik tilskud, beskedent, og de er ikke medtaget i det følgende.

Indholdet af klemmebrevene kan iøvrigt deles i to grupper: 1) de direkte tilskud og 2) reguleringer som sognesammenlægninger og sogneannexioner, der omend de nok betød en gevinst for de berørte præster, dog ikke indebar nogen udgift for kronen. I omstående oversigt er disse forskellige former for reguleringer meddelt for hvert stift, for Odense stifts vedkommende dog kun for Fyn, på baggrund af januarbrevene 1555.

Det fremgår klart af oversigten, at ydelser af kongetienden var den vigtigste form for direkte tilskud. Disse blev enten givet i form af hele tiender, eller hyppigere dele heraf. I så fald var der som regel tale om fikserede ydelser, varierende fra 1–4 pund korn, sjældnere om en vis brøkdelen af et sogns kongetiende. Normalt fik en præst en sådan tiendeydelse af sit eget hoved- og/eller annekssogns kongetiende, men også andre kunne komme på tale, særlig gælder det hvor købstadspræster får tillagt kongetiender. I enkelte tilfælde kunne et tilskud af en kongetiende opvejes af at den berørte præst mistede en indtægt han hidtil havde haft,

³⁰ DKL I, s. 552.

³¹ En anden og mere fantasifuld, men næppe holdbar forklaring findes hos T. de Hofman, Kort Afhandling om Oprindelsen til at tage og give Tiende, 1750, s. 106, hvor det fremføres, at navnet skyldes at de enkelte sogne gennem annexioner blev ligesom »klemmt sammen«.

³² Se tillægget s. 490ff.

	STIFTER						
	Lund	Ros- kilde	Oden- se ¹	Aal- borg	Vi- borg	Aar- hus	Ribe
Præster får hele kongetiender	8	6	9	11	4	0	2
Præster får delvise kongetiender . . .	12	23	8	7	4	17	19
Præster får præstegårde	2	3	2	12	3	3	3
Præster får anden rente	2	3	13	11	9	3	1
Præster fritages for afgifter	4	2	2	4	1	1	0
Købstatspræster får annekssogne . .	3	11	3	1	1	0	0
Landsbypræster får annekssogne . .	5	8	8 (10)	6	1	6	1
Kirker dekretes nedrevet	6	11	8	6	2	1	2
Antal berørte pastorater ²	46	86	65	55	27	31	28
Antal berørte sogne ³	69	97	75	75	48	44	32
Antal sogne i stiftet i 1555 ⁴	540	395	215	190	227	359	240
Antal berørte sogne i % af samtlige lige i stiftet	12.8	16.7	34.9	38.9	21.1	12.3	13.3

¹ Tallene i denne kolonne omfatter kun Fyn med omliggende småøer og er baseret på januarbrevene 1555. Da vi for enkelte af disse kun ved at de er blevet udstedt, men ikke kender indholdet, er disse tal behæftet med en vis usikkerhed og er minimumstal. I rubrikken om landsbyannekser er anført to tal, det ene i parentes. Herved angives, at de anonyme breve til Søby, Sandager, Holevad og Torup sogne formentlig har dækket indførelsen af de annektsforhold vi senere finder vedrørende disse sogne.

² Herunder er også medregnet pastorater der blev dømt til nedlæggelse med klemmebrevene, enten ved sogneannekstion, eller ved at kirken skulle nedrives og sognet lægges under et nabosogn. Derimod er pastorater, om hvilke den eneste oplysning er, at kongetienden af et eller flere af dets sogne blev givet til præster eller andre uden for pastoratet, ikke medtaget.

³ Herunder er medregnet alle de sogne der på den ene eller anden måde er omtalt i klemmebrevene.

⁴ Principielt lader det sig ikke gøre at beregne sognetallet i 1555 med absolut sikkerhed, da sogne kan være forsvundet uden at have efterladt sig spor. I praksis er risikoen herfor dog nok yderst ringe. Tallene er baseret på oplysningerne i: Klemmebrevene 1555 og de fynske januarbreve 1555; Lunde Stifts Landebog, Skånsk Senmedeltid och Renässans IV-VI; Trap, Danmark 5. udg.; Danske Kancelliregistranter 1535-50; Kancelliets brevbøger 1551-55; Tegnelser o. a. l. 1535-50, Danske Magazin 3. og 4. række; Pontoppidan, Danske Atlas; Sogneregisteret i Danske Magazin 4. rk. II, s. 34 ff. For Odense stifts vedkommende dækker tallene kun Fyn med omliggende småøer, derimod ikke de lolland-falsterske sogne. For Ribe stifts vedkommende omfatter tallene kun stiftets norrøjske dele.

således fik sognepræsten ved Odense St. Albani kirke 9/1 1555 brev på Skamby sogns kongetiende, men måtte samtidig give afkald på den halve læst korn, som han indtil da havde modtaget af sognepræsten i Skamby. I et sådant tilfælde er det vanskeligt at sige om der har været tale om en nettogevinst for andre end Skambypræsten.³³

³³ DKL I, s. 407, jfr. smst. s. 305.

De øvrige former for direkte tilskud til præsterne er i tabellen opført under posterne præstegårde, rente og fritagelse for afgift. Disse tilskud dækker over mange forskellige former, som tildelingen af landgilden af en annekspræstegård, overdragelse til en præst af gods, der hidtil havde hørt under sognekirken, eventuelt mod at præsten skulle give landgilde til kirken, overdragelse af herlighedsrettigheder, anvisning af brænde osv. Enkelte af disse kategorier fortjener dog nærmere omtale.

Således er der en række tilfælde, hvor præster i klemmebrevene fik tillagt præstetiende af krongods. I ribeartiklerne 1542 var det blevet bestemt, at der skulle gives tiende af kronens gods »paa thet at andre mue tage ther aff et gott exempel«. ³⁴ Åbenbart har det knebet med at få lensmændene til at efterleve denne bestemmelse, for i klemmebrevene fik f. eks. sognepræsterne ved Odense St. Hans, Nyborg og Kolding kirker tildelt præstetiende af ladegårdene ved Næsbyhoved, Nyborg og Koldinghus slotte, for blot at nævne nogle af de mest markante tilfælde.

En anden interessant kategori udgør de tilfælde, hvor sognepræster fik tildelt præstegårde. Disse tilfælde er bemærkelsesværdige, fordi det i de fleste tilfælde drejer sig om sogne, der før reformationen havde været indkorporeret under et kloster, en bispeofficial, en regnskabsprovst eller lignende.

Luther havde i sit kampskrift »An den christlichen Adel« fra 1520 på det skarpeste angrebet romerkirkens tiltagende praksis med at op-hobe kirkelige embeder, herunder sognekald, under kapitelspræbender, klostre, beneficierede kirkelige embeder etc. ³⁵ Omend problemet givet var mere graverende i Tyskland end i Danmark, var det dog stort nok til at det måtte være et væsentligt punkt at få gennemført reformer på dette område.

Derfor blev det i kirkeordinansen bestemt, at de kirker som fra Arilds tid havde hørt under kapitelspræbender skulle forblive der. Det må her have drejet sig om de kirker som de pågældende præbender var funderet på. Men derefter hedder det, at også de kirker som var forlenet til kanniker skulle disse beholde, men at superintendenten skulle have tilsyn med at kannikerne i sådanne sogne holdt en forsvarlig gudstjeneste, hvad der vel må fortolkes som et implicit påbud om at kannikerne skulle holde residerende kapellaner i disse sogne. Endelig blev det bestemt, at når de kanniker som i 1537 havde sådanne sogne var døde, skulle sognene være frie som andre. ³⁶ Man opretholdt altså foreløbig status quo, idet

³⁴ DKL I, s. 202 § 13.

³⁵ Luthers skrifter i udvalg, bind IV, Evangelium og Samfundsliv, ved Torben Christensen, 1964, s. 64 ff.

³⁶ DKL I, s. 100f.

man dog drog omsorg for, at den kirkelige betjening i kannikernes indkorporerede sogne blev opretholdt på et forsvarligt niveau. Der har åbenbart ikke været større problemer med disse sogne, i hvert fald beskæftigede man sig i klemmebrevene ikke hermed, bortset fra i klemmebrevet for Lunde stift, hvor man gav nærmere regler for hvorledes man skulle forholde sig i flersognspastorater hvor den ene kirke var indkorporeret under en kannik. Først i 1571, den 15/9 tog man problemet op³⁷ og ophævede de tilfælde hvor sognekirker var indkorporeret under kannikedømmer; indkorporationsforholdet blev erstattet af et almindeligt patronat, med dertil hørende forsvar og herlighed.³⁸

Derimod indeholder kirkeordinansen intet om de under klostre indkorporerede sogne, formentlig fordi problemet her ikke var så påtrængende. Klostrene var allerede i kraft af recessen 1536 under regeringens fulde kontrol,³⁹ og det var klart, at det kun var et spørgsmål om tid, før de sidste munke- og nonnesamfund var uddøde, hvorefter problemet ville løse sig automatisk. Alligevel har man, da man i 1554–55 i forbindelse med forarbejderne til klemmebrevene gennemgik stifternes sogneforhold, følt det nødvendigt at gribe ind på dette område.

I Lunde stift er tendensen svagest, idet de eneste bestemmelser der kan fortolkes som frigørelse fra inkorporationsforhold er to tilfælde, hvor præsterne i Opmana-Vånga og Vä pastorater blev fritaget for de afgifter de indtil da havde måttet udrede til Bäckaskog kloster.

I Roskilde stift, med dets mange og store klostre, lykkedes det ikke at nå til bunds i problemerne. Præsten i Lille Lyngby fik udlagt en præstegård, med tilhørende landgilde, som indtil da havde hørt under Æbelholt kloster. Hertil kom den i kirkeordinansen foreskrevne præsterente, uden nogen afgift til Æbelholt kloster. Også sognekirkeforholdene omkring selve Æbelholt kloster blev fastlagt, en ordning der i øvrigt blev ændret allerede 1561.⁴⁰ Derimod gik man med hensyn til kirkerne under stiftets øvrige, endnu ikke sekulariserede klostre ikke længere, end at man i en afsluttende generel bemærkning i klemmebrevet indskærpede klosterforstanderne deres forpligtigelser til i de klostresogne, der ikke forsvarligt kunne betjenes fra klosteret, at ansætte residerende kapellaner og give dem en rimelig løn.

I Odense stift er det eneste eksempel reguleringen af forholdene om-

³⁷ Nye Kirkehist. Saml. IV, s. 388–89.

³⁸ For Roskilde stift, se Nye Kirkehist. Saml. V, s. 181f.

³⁹ DKL I, s. 5f.

⁴⁰ Trap, Danmark, 5. udg. III:1, s. 187.

kring Holme kloster, det nuværende Brahetrolleborg. Her blev to små sogne der før havde hørt under klosteret nedlagt, og klosterkirken gjort til sognekirke. Ordningen minder om den der blev dekretet med hensyn til Æbelholt kloster, men blev i modsætning til denne gennemført.

Arbejdet med frigørelsen af de indkorporerede sogne blev i Vendelbo stift gennemført mere grundigt end i noget andet stift. I fire pastorater, der indtil da havde ligget under Vestervig kloster, og hvor lensmanden Erik Rud havde holdt en kapellan på en ringe løn, blev der udlagt præstegårde af klostergodset, ligesom det blev bestemt, at sognepræsten skulle have den normale præsterente.⁴¹ Hertil kom, at sognepræsten i Tømmerby-Lild pastorat blev fritaget for de meget betydelige afgifter han indtil da havde måttet udrede til Vestervig kloster.⁴² Også Øland, Hundslund og Vrejlev sogne blev frigjort fra deres hidtidige afhængighed af de respektive klostre og fik udlagt præstegårde og præsterente. Og endelig måtte Henrik Gierkens, sysselprovst i Vendsyssel, give slip på fem sogne, hvis indtægter han hidtil havde oppebåret.⁴³

I Viborg stift havde sognepræsten i Grinderslev 1540 fået udlagt en præstegård af klostergodset, og denne donation blev i klemmebrevet gjort permanent til kaldet.⁴⁴ Mere interessant er den ordning der blev truffet med hensyn til tre pastorater under Vitskøl kloster, der endnu i 1555 ikke var sekulariseret. I Løgsted-Kornum blev klosterets hidtidige kapellan gjort til sognepræst, med præstegård og præsterente. På samme måde med Strandby, præsten her skulle tillige være skolemester på klosteret og som løn herfor have kost, klæder og penge. Og endelig skulle klosterets kapellan i Malle have sognets præsterente, derimod fik han ikke nogen præstegård, fordi han samtidig skulle være klosterets kapellan og som løn herfor have kost, logi, klæder og penge.⁴⁵ Tendensen i disse tre tilfælde er helt klar: at gøre funktionen som sognepræst til det primære og gøre tilknytningen til klosteret til noget sekundært, der skulle honoreres specielt.

Endelig skal det i Viborg stift nævnes, at sognepræsten i Ørslev fik udlagt sognets præsterente, der indtil da havde ligget til Ørslev kloster. Tilsvarende fik sognepræsten i Gerding-Blenstrup, der før 1536 havde

⁴¹ Nørhaa, Agger, Vestervig, Helligsø-Gettrup. Jfr. Wulff, Statistiske Bidrag, s. 31, 62, 70.

⁴² Wulff, anf. værk, s. 182.

⁴³ Skallerup, Vennebjerg, Torslev, Volstrup og Højby. Jfr. Wulff, anf. værk, s. 113, 126, 136.

⁴⁴ DKL I, s. 162.

⁴⁵ Troels Dahlerup, Sogn og Pastorat, Fra Viborg Amt 1956, s. 32.

hørt under bispeofficialen på stiftshovedgården Næs, udlagt de to sognes præstegårde og præsterente.⁴⁶

I Aarhus stift blev tre pastorater løst fra deres hidtidige tilknytning til Alling kloster.⁴⁷ I to af tilfældene fremgår det af oplysningerne i 1. koncept, at lensmanden på klosteret, Johan Høcken, ikke ville give slip på præstegårdene, hvorfor han blev truet med at han ville miste klosteret dersom det ikke skete.

I Ribe stift er forholdene omkring Stubber kloster af interesse i denne forbindelse. Det var 1547 blevet tilskødet Ivar Juel, der 12/1 1554 fik tilladelse til at nedbryde den ene af klosterets indkorporerede kirker, Trandum, mod at bruge materialerne til den anden, Sevel. Samtidig skulle han udlægge en præstegård til sognepræsten i Sevel.⁴⁸ Da denne betingelse endnu i foråret 1555 ikke var opfyldt, blev den indskærpet i klemmebrevet.

Af det foregående fremgår, at det især var i Nørrejylland man havde held til i 1555 at få ordnet forholdene omkring de indkorporerede sogne, mens man med hensyn til sognene under de endnu ikke sekulariserede sjællandske klostre nøjedes med at indskærpe klostrenes pligt til at sørge for en rimelig kirkelig betjening. I det lange løb var dette dog ikke tilfredsstillende, og ved et dekret af 9/7 1569 blev de sjællandske kloster-sogne frigjort.⁴⁹

De former for reguleringer der er omtalt indtil nu betød på forskellig måde udgifter for kronen. Den anden hovedgruppe omfatter de tilfælde, hvor man søgte at fremme det sunde princip, at sognene og pastoraterne skulle være så store, at de kunne opretholde kirkerne og lønne præsterne. Midlerne hertil var dels kirkenedrivninger, med deril hørende sogneanlæggelser, dels sogneannectioner.

Problemerne omkring kirkenedrivninger og sogneannectioner hører til de mest debatterede i forbindelse med spørgsmålet om reformationens konsekvenser. Problemstillingen kan gøres op således: Er det forhold, at én præst har flere sogne, en frugt af reformationen og altså et eksempel på dennes skadelige virkninger for det kirkelige liv, eller skal reformationstidens mange bestemmelser på dette område tværtimod opfattes som et forsøg på at afhjælpe en tilstand som i løbet af senmiddelalderen var blevet stedse mere uholdbar? Den første opfattelse, der er baseret på

⁴⁶ Smst. s. 54f.

⁴⁷ Grønbæk-Svostrup, Vejerslev og Serup.

⁴⁸ DKL I, s. 374.

⁴⁹ Nye Kirkehist. Saml. II, s. 764, jfr. smst. V, s. 181 og P. Severinsen, Sorø Amts Aarbog 1928, s. 33f.

efterreformatriske kilders mange vidnesbyrd om kirkenedrivninger og sogneannektioner, og her ikke mindst klemmebrevene, er blevet hævdet af Allen, siden skarpere formuleret af Helveg, og videreført af Møllerup, Arup og Hans Lund.⁵⁰ Et mere nuanceret standpunkt indtager Poul Johs. Jørgensen i sin Retshistorie, hvor han påpeger at såvel sognes indkorporation under et kapitel eller kloster som flere sognes sammenlægning under én præst ikke sjældent forekommer i senmiddelalderen, men også han mener, at sogneannektionerne først for alvor fandt sted efter reformationen.⁵¹

Nyere undersøgelser foretaget af Peder Severinsen, L. Vesten og Troels Dahlerup peger alle i retning af, at problemet er mere kompliceret.⁵² Severinsen har især beskæftiget sig med problemet om, hvem der blev de første efterreformatriske sognepræster, og finder at de førreformatriske præster i stort tal fortsatte uforstyrret, hvilket vel implicit udelukker at man har foretaget større ændringer af pastoratsinddelingen. Vesten har beskæftiget sig med den sammenhobning af kirkelige embeder man kan konstatere i Vendelbo stift i senmiddelalderen og finder her oprindelsen til flersognspastoraterne. Endelig har Dahlerup udnyttet det usædvanligt fyldige kildemateriale til belysning af forholdene efter reformationen i Viborg stift. Han gør først og fremmest med rette opmærksom på det vigtige forhold, at man må skelne mellem forholdene i købstæderne, og især i stiftsstæderne, og i landsbyerne. Mens der ganske rigtigt forsvandt et betydeligt antal sognekirker i stiftsstæderne som en følge af reformationen, finder han ikke belæg for en tilsvarende udvikling på landet. Tværtimod kan man konstatere en svag stigning i antallet af pastorater i Viborg stifts landsbysogne i de første år efter reformationen. Endvidere kan man konstatere, at den pastoratsinddeling man efter 1536 finder i Viborg stift med mange flersognspastorater går tilbage til før reformationen.

Dahlerup advarer mod uden videre at lade forholdene i Viborg stift være gældende for hele landet. En sammenligning mellem Viborg og Odense stifter viser, at mens der i Viborg stift var 2 præster for hver 5

⁵⁰ C. F. Allen, *Haandbog i Fædrelandets Historie*, 4. udg. 1849, s. 336f.; L. Helveg, *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, 2. udg. I, 1857, s. 17; V. Møllerup, *Danmarks Riges Historie III:2*, 1900, s. 17; Erik Arup, *Danmarks Historie II*, 1932, s. 508; Hans Lund, *Schulz Danmarkshistorie II*, 1942, s. 745.

⁵¹ P. J. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, 2. udg., 1947, s. 400 og 413.

⁵² P. Severinsen, *Dansk Tidsskrift*, 1904, s. 750, *Skivebogen*, 1927, s. 76f., *Aarboeg for Odense og Assens Amter*, 1929, s. 584f.; L. Vesten, *Vendsyssels Aarboeg*, 1931, s. 1f.; T. Dahlerup, *Fra Viborg Amt*, 1956, s. 1f.

sogne, er de tilsvarende tal 2 præster for hver 3 sogne i Odense stift, hvor der altså var en markant bedre sogneøkonomi. Denne forskel sætter Dahlerup i forbindelse med den senmiddelalderlige krise, der netop ifølge Mackeprang og Aksel E. Christensen ramte Jylland betydelig hårdere end øerne.⁵³

På baggrund af den nyere forskning må det være berettiget at konkludere, at spørgsmålet om sogne- og pastoratsstørrelser var et af de problemer som den danske regering arvede i 1536, og at de forholdsregler der blev truffet først og fremmest må opfattes som forsøg på at få sat en skik på de herskende uheldige tilstande. Endvidere, at spørgsmålet principielt havde gyldighed for hele landet, men at dets alvor varierede fra stift til stift.

I den kirkelige lovgivning efter 1536 beskæftiger man sig gentagne gange med problemet.⁵⁴ I kirkeordinansen, riberartiklerne og de øvrige bestemmelser i de første år efter 1536 er den principielle holdning, at hvert pastorat skal være på ét sogn. Er de eksisterende sogne for små til at være økonomisk bæredygtige, skal de gennem sammenlægninger bringes op på en forsvarlig størrelse. Selv om man således fastholdt ét sognspastorater som det ideelle, er der dog samtidig i kilderne udtryk for at man erkendte det umulige i helt at afskaffe flersognspastoraterne. I stedet søgte man at sætte grænser, således at det maksimale antal sogne pr. præst sattes til 2, og kun i undtagelsestilfælde til 3. Den hovedlinie man synes at have lagt er, at sognene og pastoraterne skulle have en sådan størrelse, at de ordinære indtægter skulle være tilstrækkelige til at dække udgifterne til kirkens vedligeholdelse og præsternes aflønning.

Det er på baggrund af disse generelle retningslinier man må se klemmebrevens synspunkter om kirkenedrivninger og sogneanektioner. Ser man disse bestemmelser som udtryk for regeringens principielle holdning i spørgsmålet, er der god overensstemmelse mellem bestemmelserne og ideerne bag den kirkelige lovgivning.

Ét er imidlertid hvad der blev bestemt, et andet hvad der rent faktisk blev ført ud i livet. Ser vi først på det mest radikale middel, kirkenedrivningerne, får vi følgende resultat:

I Lunde stift skulle 6 kirker rives ned. Af disse var én, Lille Thuerns kapel ved Ystad, forsvundet før ca. 1570. Af de øvrige blev én revet ned i 1838, mens resten står den dag i dag.⁵⁵

⁵³ Dahlerup, *anf. værk*, s. 69 og note 537.

⁵⁴ Kirkehist. Saml. I, s. 55f.; *Ordinatio ecclesiastica*, 1937, fol. xxiii og xxxix; DKL I, s. 79, 98, 111, 195f.; *Nye Kirkehist. Saml. V*, s. 705f., 709, 710f.

⁵⁵ Lille Thuern Kapel, se *Skånsk Senmedeltid och Renässans IV*, s. 6. Kallsjö stod

I Roskilde stift skulle 11 kirker nedrives. Af disse var én, Freerslev kirke i Lyngge herred, forsvundet i 1567, mens resten står den dag i dag.⁵⁶

På Fyn skulle 8 kirker rives ned. Af disse var de 5 forsvundet inden udgangen af 1500-tallet. En sjette, Kørup, blev først revet ned 1784, mens de to sidste stadig står. Dertil kommer, at Krønge kirke på Lolland 11/4 1555 blev dømt til nedrivning, uden at ordren blev effektueret.⁵⁷

I Vendelbo stift skulle seks kirker rives ned. I intet tilfælde blev ordren ført ud i livet, og alle kirkerne står endnu.⁵⁸

I Viborg og Ribe stifter skulle to kirker i hvert stift rives ned. To af disse stod til efter 1900, mens de to andre står den dag i dag.⁵⁹

Endelig forsvandt kort efter 1555 Sminge kirke i Aarhus stift. Det blev ikke specielt nævnt i klemmebrevet at den skulle rives ned, men sognet blev lagt under nabosognet Tvillum.⁶⁰

Det vil sige, at af de i alt 37 kirker der 1555 blev dømt til nedrivning kan kun de 8 siges at være forsvundet som en følge af ordren i klemmebrevene, eller kun godt én ud af fem. Ser man bort fra Fyn, hvor nedrivningsfrekvensen er usædvanlig stor, finder man, at kun tre kirker ud af 29, eller godt hver tiende kirke forsvandt.

De kirker der blev bestemt til nedrivning var for de flestes vedkommende annekskirker, og konsekvensen af at nedrivningen ikke blev til noget var som regel blot, at det hidtidige anneksforhold fortsatte. Vi har dog også eksempler på, at kirker der var dømt til nedrivning fik lov at fortsætte som selvstændige pastorater. Således blev i september 1558 nedrivningsordrerne over Em, Hellum, Hjortdal og Rakkeby i Vendelbo stift ophævet efter ansøgning fra menighederne.⁶¹ For Hjortdals vedkommende blev det bestemt, at den skulle have sin egen præst, mod at til 1838, jfr. O. Sjögren, Sverige III, 1932, s. 525. Kyrkoköbinge, Idala, Nösslinge og Svartrå står endnu.

⁵⁶ Freerslev kirke, se Sjællands Stifts Landebog 1567, udg. ved Svend Gissel, 1956, s. 184 og Trap, Danmark, 5. udg., III:1, s. 230. Står endnu: Vråby, Kirke Skensved, Havdrup, Ulse, Ting Jellinge, Haldagerlille, Tjæreby og Alsønderup i Strø herred, Sigerslevvester og Tveje Merløse kirker.

⁵⁷ Nedrevet: Fleninge, Haagerup, Egense, Viby og Ferritslev, Jacob Madsens Visitatsbog, udg. ved A. R. Idum, 1929-32, s. 51, 252 note 3, 262, 344 note 6. Kørup blev nedrevet 1784, Trap, Danmark, 5. udg., V:1, s. 843. Står endnu: Søllinge, Vejle og Krønge, DKL I, s. 424.

⁵⁸ Sejlstrup, Em, Hjortdal, Hellum, Rakkeby og Lodbjerg.

⁵⁹ Revet ned efter 1900: Harboør og Nr. Borris, Trap, Danmark, 5. udg. VII:1, s. 245, og IX:1, s. 226. Står endnu: Bur, og den af de fem kirker Vive, Ove, Valsgaard, Rostrup og Arden, som ifølge klemmebrevet for Viborg stift skulle rives ned efter en nærmere undersøgelse.

⁶⁰ Trap, Danmark, 5. udg., VIII:2, s. 559.

⁶¹ Kancelliets Brevbøger 1556-1560, s. 200 og 203.

bønderne gik med til at forhøje deres ydelser til præsten. Skete det ikke, skulle nedrivningsordren stå ved magt.

Med hensyn til kirkenedrivninger må man altså konstatere, at regeringen med klemmebrevene i høj grad bestræbte sig på at føre ideen om ét sognspastoratet ud i livet, men at man da det kom til stykket alligevel i de fleste tilfælde resignerede over for flersognspastoraterne.

Denne tendens bliver tydeligere når man ser på klemmebrevenes bestemmelser om sogneannectioner. Nu er der forskellige forhold der gør, at det er svært at nå helt til klarhed over i hvor høj grad disse bestemmelser blev ført ud i livet. For det første skulle de først effektueres, når de berørte pastorater ved dødsfald eller på anden måde blev ledige, hvilket medfører, at der kunne gå en lang årrække inden spørgsmålet blev aktuelt. For det andet kniber det med at etablere et pålideligt materiale til kontrolbrug. Wibergs Præstehistorie, hvor præsterækkerne i de fleste tilfælde er ført tilbage til reformationen, er netop hvad angår annektsforhold meget upålidelig, hvilket fremgår af en sammenligning med Sjællands Stifts Landebog fra 1567. Mange af de annektsforhold som optræder her daterer Wiberg langt senere.

Helt uden kontrolmateriale er vi ikke for de enkelte stifters forhold, men noget samlet overblik over sogneannekserne i Danmark, f. eks. en menneskealder efter klemmebrevene er det ikke muligt at opnå.⁶² På baggrund af det bevarede materiale lader det sig dog gøre at konstatere, at mindst 34 af de ialt 55 i 1555 befalede sogneannectioner var ført ud i livet inden udgangen af århundredet, og tallet skal snarere være noget større. Det vil sige, at vi finder en gennemførelsesprocent der er langt større end tilfældet var med hensyn til kirkenedrivningerne. Da der desuden forekom tilfælde hvor bestemmelser truffet i 1555 blev ændret senere,⁶³ er det berettiget at sige, at klemmebrevenes bestemmelser på dette punkt stort set blev ført ud i livet.

Bestemmelserne om sogneannectioner er dog ikke entydige. For det første forekommer der tilfælde, hvor hidtidige annektsforhold bringes til ophør, som da det blev beordret i det sjællandske klemmebrev, at Boeslunde med øjeblikkelig virkning skulle frigøres fra sit hidtidige tilhørsforhold til Slagelse og gøres til et selvstændigt pastorat. For det an-

⁶² Til kontrolmateriale kan anvendes: Sjællands Stifts Landebog; Jacob Madsens Visitatsbog; Wulff, Statistiske Bidrag, (præsteindberetningerne for 1571 og 1625); præstelisten for Viborg stift 1568 og for Ribe, Viborg og Aarhus stifter 1584 i Kirkehist. Saml. 3. rk. V, s. 325 og 3. rk. II, s. 210.

⁶³ Se således DKL I, s. 411, anmærkningen til nr. 429 om kapellanen ved Odense St. Albanis annektsogn.

det opgav man ikke det principielle hensyn til den kirkelige betjening, idet det i en lang række tilfælde bestemtes, at der skulle holdes kapellaner i annekssognene, og i klemmebrevet for Lunde stift blev der endog indføjret en generel bestemmelse om at der overalt i tresognspastorater skulle være kapellaner.⁶⁴

Endnu en nuance med hensyn til sogneannekserne skal omtales. Mens man kan hævde, at den generelle holdning til fænomenet var at det var et uundgåeligt onde, er der et område, hvor det ser ud til at man helt bevidst har kalkuleret med annekssogne som et middel i den fremtidige tilrettelæggelse af pastoraternes økonomi, nemlig ved aflønningen af købstadspræsterne. Allerede den 13/5 1541 blev der udstedt en forordning om forskellige forhold vedrørende de fynske præsters økonomi.⁶⁵ Det blev her blandt andet bestemt, at alle fynske købstadspræster skulle have et landsbysogn som annekst, endda uden at det blev fastslået at der skulle holdes kapellaner i disse annekser. Der er fra de følgende år flere eksempler på at denne bestemmelse blev ført ud i livet. Således blev Kærum 1/2 1549, netop under påberåbelse af denne forordning, atter gjort til annekst for sognepræsten i Assens, som sognet den 13/11 1536 var blevet løst fra.⁶⁶ Også de tre tilfælde i januarbrevene 1555 hvor fynske købstadspræster fik tildelt annekssogne må ses i denne sammenhæng.⁶⁷

En egentlig forordning om landsbyannekser til købstadspræster kendes kun for Fyn, men det ser ud til at man med klemmebrevet har forsøgt at gennemføre en lignende ordning for Sjællands vedkommende, idet ikke færre end 11 købstadspræster, heriblandt også et par købstadskapellaner, fik tillagt annekssogne. Det blev dog her i de fleste tilfælde bestemt, at der skulle holdes kapellan i annekssognene.

For de øvrige stifter er der tilsvarende, omend svagere spor af at man har søgt gennemført en ordning som den fynske. Således fik den ene af Viborgs to sognepræster tillagt sognene Rødding og Løvel, mens den anden allerede 7/2 1545 havde fået sognene Asmild og Tapdrup.⁶⁸ Tilsvarende fik sognepræsten ved Aalborg Vor Frue i klemmebrevet for Vendelbo stift annekssognene Nørre og Sønder Tranders.

I oversigten over klemmebrevens indhold er angivet hvor mange sogne der i hvert stift blev berørt af reguleringerne, og hvor mange pro-

⁶⁴ Se f. eks. klemmebrevet for Viborg stift, DKL I, s. 447f.

⁶⁵ DKL I, s. 180f.

⁶⁶ DKL II, s. 15f.; Danske Kancellireg. 1535-50, s. 27f.

⁶⁷ Nyborg-Hjulby; kapellanen ved Odense St. Hans-Højby; ventebrevet til kapellanen ved Odense St. Albani på det første ledige af St. Knuds klostres sogne.

⁶⁸ DKL I, s. 230.

cent af stifternes samlede sogneantal de udgør. Formålet er at give et indtryk af, med hvilken grundighed man gik til værks. Det bedste havde nok været at benytte antallet af pastorater i stedet, men da dette tal kun vanskeligt lader sig opgøre, er sognetallet, der nemmere lader sig bestemme, anvendt. Som man ser, er der stor forskel på den dækningsprocent man når frem til. Højest ligger Aalborg stift med 38.9 %, lavest Aarhus stift med 12.3 %. Forklaringen på denne forskel kan ligge i to forhold: Enten gik man til værks med varierende grundighed i de forskellige stifter, eller også har problemernes alvor varieret fra stift til stift. Begge forhold har sandsynligvis spillet ind. Vi har set, hvorledes man i Vendelbo stift gjorde et stort arbejde for at få frigjort stiftets klostersogne, hvilket kunne tyde på at dette forhold har været specielt graverende i dette stift. Når på den anden side dækningsprocenten er høj på Fyn, falder det godt i tråd med, at vi på mange måder i det bevarede kilde-materiale finder spor af, at den fynske superintendent Jørgen Jensen Sadolin røgtede sit kald med stor nidkærhed. På samme måde, men med modsat fortegn, kan man fortolke det faktum, at der den 14/5 1555, altså kun 5 dage efter udstedelsen af klemmebrevene, blev sendt en befaling til stiftslensmanden Otte Krumpen, landsdommeren Axel Juul og superintendente Kjeld Juel om sammen med yderligere to adelsmænd at tage problemet om flersognspastoraterne i Viborg stift op på ny og sørge for, at der enten blev revet nogle kirker ned eller ansat nogle residerende kapellaner i flersognspastoraterne.⁶⁹ Da disse forhold klart hører ind under dem der skulle have været behandlet i forbindelse med klemmebrevenes udfærdigelse, kan man næppe fortolke brevet af 14/5 anderledes end som et udtryk for regeringens utilfredshed med den måde hvorpå man i Viborg stift havde løst den stillede opgave.

Tilbage i vurderingen af klemmebrevene står spørgsmålet om hvor store udgifter de kontante tilskud til præsterne m. m. påførte kronen. Da mange af tilskuddene ikke er specificerede, men kun angivet i hele tiender, landgilder etc. uden at man kender disses størrelse, kan man imidlertid ikke på grundlag af oplysningerne i klemmebrevene nå frem til et sikkert tal.

I Rigsarkivet findes imidlertid en opgørelse, der, omend den er udateret, dog lader sig henføre til udstedelsen af klemmebrevene.⁷⁰ Selve opgørelsen er som sagt udateret, men der er med en senere hånd i randen tilføjet to årstal, hver efterfulgt af et spørgsmålstejn, nemlig »1535?« og »1555?«. Selve opgørelsen ser således ud:

⁶⁹ DKL I, s. 480.

⁷⁰ RA, Danske Kancelli, B 46, D III, nr. 160a.

Vngeferlig register paa hues ko. Matt. haffuer tillagt sogne prester schollemester oc lucater offuer alt riiget oc er nu ther met forbedret then løn saa ther nu aldels ingen haffuer behoff at klage.

<i>Vendelbo stigt</i>	
byg oc rug.....	10 lester
<i>Viiborg stigt</i>	
byg oc rug.....	
<i>Riiber stigt</i>	
byg oc rug.....	5 $\frac{1}{2}$ lester 1 $\frac{1}{2}$ pund 1 $\frac{1}{2}$ ørttu
<i>Aarhuss stigt</i>	
byg oc rug.....	4 lester
<i>Siellands stigt</i>	
byg oc rug.....	11 lest 1 $\frac{1}{2}$ pund
<i>Skone stigt</i>	
byg rug oc haffre.....	4 lester 7 pund
penninge.....	21 m. 4ß
<i>Summa Summarum</i>	35 lester 6 pund
	korn
penninge.....	21 m.

Her foruden register Viiborg stigt oc hues som er bebreffuit ad gratiam oc liiffs breff.⁷¹

At listen må høre sammen med udfærdigelsen af klemmebrevene fremgår af forskellige forhold. For det første omfatter den ikke Odense stift, svarende til at der ikke blev udfærdiget noget klemmebrev for dette stift. Endvidere har vi mulighed for at kontrollere listens opgivelser for Ribe og Aarhus stifter. I 1. koncepterne for de to stifter er der for hver af stifternes gejstlige jurisdiktioner opgjort hvor meget udgifterne beløber sig til. For Ribe stift er tallene: Koldinghus len: 2 læster, 9 ørtug; Riberhus len: 3 læster, 3 pund og 1 $\frac{1}{2}$ ørtug. Dette giver samlet for Ribe stift 5 $\frac{1}{2}$ læster, 2 pund og $\frac{1}{2}$ ørtug.⁷² Sammenholder man med listens opgivelse, finder man overensstemmelse på 1 ørtug nær, hvilket vel lader sig forklare som sammentællingsfejl, resultatet af afrundinger, eller af korrektioner foretaget efter udfærdigelsen af 1. koncept.

Tallene for Aarhus stift ser således ud: Aakær len: 1 læst 3 pund; Aarhusgaard len: 1 læst 4 ørtug; Silkeborg len: 1 læst 2 pund og 1 fjerding

⁷¹ Alle almindelige forkortelser er uden videre opløst.

⁷² Sammentællingerne er baseret på følgende omregningstal: 1 læst = 12 pund = 24 ørtug. Jfr. Svend Aakjær i *Nordisk Kultur* XXX, 1936, s. 200f. og Poul Rasmussen, *Mål og Vægt*, 1967.

smør. Lægger man hertil de 4 ørtug klemmebrevet opregner for Dronningborg len, får man for Aarhus stift $3\frac{1}{2}$ læst og 6 ørtug, eller 6 ørtug mindre end opgørelsens 4 læster.⁷² Omend afvigelsen her er større end tilfældet var med hensyn til Ribe stift, lader den sig vel forklare på samme måde, således er det sandsynligt at opgørelsens 4 læster repræsenterer en afrunding, i hvert fald er den fjerding smør der er omtalt under Silkeborg len udeladt i opgørelsen.

Endelig figurerer der i opgørelsen under Lunde stift et pengebeløb på 21 mark og 4 skilling. I stiftets klemmebrev er de to eneste pengebeløb der omtales to tilfælde hvor præster fritages for afgifter de hidtil havde erlagt til Bäckaskog kloster. Afgifterne var på henholdsvis 10 mark og 4 lødemark. Sættes 1 lødemark til 45 skilling⁷³ bliver de 4 lødemark lig med 11 mark og 4 skilling, hvilket sammenlagt med de 10 mark netop giver opgørelsens 21 mark og 4 skilling.

På baggrund heraf må det være rimeligt at sætte tidspunktet for udfærdigelsen af opgørelsen til et sted mellem påbegyndelsen af det endelige arbejde med klemmebrevene den 21/4 og arbejdets afslutning den 9/5 1555, og indenfor denne periode til efter udfærdigelsen af 1. koncept.

I de fem stifter opgørelsen omfatter udgjorde udgifterne 35 læster og $5\frac{1}{2}$ pund korn, eller 851 ørtug.⁷⁴ Sættes udgifterne i Viborg og Odense stifter med forsigtighed til mindst 150 ørtug får man for hele kongeriget et minimumstal på 1000 ørtug korn. Ved udarbejdelsen af opgørelsen har kancelliet efter alt at dømme lagt den sjællandske læst til grund, og de samlede udgifter i forbindelse med klemmebrevene må følgelig anslås til omkring 2000 tønder korn.⁷⁵

Det ville være ønskeligt at få sat dette tal i relation til rigets almindelige indtægter, men disse lader sig ikke bestemme med tilstrækkelig sikkerhed.⁷⁶ Derimod har Erslev i sin disputats beregnet krongodsets størrelse under Christian III til henved 300.000 tønder korn.⁷⁷ Selv om dette tal nok skal tages med forbehold, kan det dog i denne forbindelse give et rimeligt sammenligningsgrundlag.

Kansler Johan Friis udtalte i december 1557 som sin mening, at kongen havde sørget så godt for præsterne i riget, at de ikke havde

⁷² Poul Rasmussen, *anf. værk*, s. 85.

⁷³ Se note 72.

⁷⁴ Medens den jyske læst for byg og rug normalt var på 24 tønder, Poul Rasmussen, *Mål og Vægt*, 1967, s. 69, var den sjællandske læst på 12 pund = 24 ørtug = 48 tønder byg og rug, Svend Gissel, *Bol og By V*, 1965, s. 36f.

⁷⁵ Astrid Friis, *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. VI, s. 123 ff.

⁷⁶ Kr. Erslev, *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede*, 1879, s. xxiii.

rimelig grund til at beklage sig,⁷⁸ en vurdering som svarer nøje til den der gives i kancelliets oversigt, hvilket ikke kan undre. I betragtning af at værdien af den ved klemmebrevene indførte forbedring af præsterne økonomi må anslås til mindre end 1 0/0 af kronens jordebogsindtægt, kan det dog næppe siges at være noget meget tyngende offer regeringen havde bragt, omend det må ses på baggrund af den knaphed og stramme økonomi, som i øvrigt præger finansforvaltningen i Christian III's tid.

Som administrativt arbejde var udstedelsen af klemmebrevene af betydelige dimensioner, og man kan følge dette arbejde i alle dets faser i en grad som er sjælden når det gælder administrative foranstaltninger i det 16. århundrede. Klemmebrevene kaster lys over væsentlige principielle problemer og fremstår alt i alt som et af de interessanteste vidnesbyrd om den kirkepolitiske og administrative udvikling i Danmark efter reformationen.

TILLÆG

Klemmebrevenes tekst

DEN normalt benyttede udgave af klemmebrevene er H. F. Rørdams aftryk i DKL I, s. 427-59. Denne er på grund af kvaliteten af de forlæg Rørdam havde til sin rådighed ikke uden problemer. I det følgende vil der derfor blive givet en gennemgang af de enkelte stifters klemmebreve med hensyn til deres overlevering, og med kommentarer til Rørdams udgave.

Lunde stift. Rørdam aftrykker klemmebrevets tekst efter afskrifter af originalen i Ny Kgl. Saml. 1128 4.to og Langebeks Diplomatarium. Jeg har ikke kunnet opspore selve originalen, der dog kan ligge i Riksarkivet i Stockholm. Der er ingen uoverensstemmelser imellem Rørdams aftryk, de to anførte afskrifter og 2. koncepten.

Roskilde stift. Rørdam aftrykker originalen efter udgaven i Hofmans Fundationes VIII, s. 549-56, med supplerende noter fra 1. koncepten. Selve klemmebrevet findes i dag i LA Sjælland, Pergamentsamlingen, og er fuldstændig bevaret. Rørdams aftryk stemmer overens med originalen på nær to punkter: Aftrykkets »St. Peders Kircke vdj Roskilde« er en fejllæsning for »Spedels Kircke vdj Roskilde«, dvs. St. Jørgensbjerg

⁷⁸ Udtalelsen stammer fra et brev fra Johan Friis til kongen, trykt i Kirkehist. Saml. 4. rk. VI, s. 511f. Anledningen var en bøn fra universitetet om at ledige prælater og præbender ved kapitlerne måtte blive brugt til at pensionere gamle præster med. I brevet lægger Johan Friis i øvrigt op til den regulering og forbedring af superintendenternes lønninger som blev gennemført 1558-60.

bygnings behoff: Presten tiill Skallerup maa besidde Skallerup kirckes gaard vdj Gølbye och holle thend for en preste gaard, dog skyllen som ther bør aff att giffues att thend aarligen tiill gode rede ydes tiill Skallerup kircke: Presten tiill Galterup och Julbye nyder preste gaarden vdj (Juelbye) nyder preste gaarden vdj Juelbye liggendis och thend alletiid att (bliffue) tiill en preste residentze (2. koncepten har her: »Prestenn tiill Galterup och Juelby nyder preste gaarden vdj Juelbye liggendis oc thend alletid at bliffue tiill en preste residentz«): Sognepresten tiill Sielsse kircke⁴ maa nyde halff partenn aff wor och kronens partt aff tienden aff for^{ne} Sielsse sogen: Loedtbierg kircke skall ødeleggis och sognefolckett att søge tiill Ørum kircke och for^{ne} Loedtbierg kircke at komme Ørum kircke tilhielp och bygnings behoff: Presten tiill Bested kircke skall nyde halff parten aff wor och kronens partt aff tienden aff for^{ne} Bested sogenn: Presten tiill Harring och Stagstrup kircke skall beholle halff parten aff wor och kronens partt aff tienden aff for^{ne} Stagstrup sogen: Presten tiill Hurup skall nyde aff wor och kronens partt aff tienden aff Hurup sogen fire pund byg: Nar thend prest tiill Søndertrannes och Nørretrannes bliffuer forseett mett naagre andre sogne, tha skall samme kircker vere annexer tiill Wor Frue sogne kircke vdj wor kiøpsted Alborg, och sognepresten ther sammestedz, at holle ther en capellan tiill som kand giøre sognefolckett thend tilbørlige tieniste som thennom bør: Och wille wij att saa altiit her epther holles skall som forskrefuit staa och haffue ther fore her vnder ladet henge wortt indzege. Giffuit paa wort slott Kiøbenhaffnn torsdagen nest epther søndagen Jubilate som er thend niende dag vdj majj monedt aar etc. Mdl paa the femthe.

⁴ Dvs. Sennels.

Christian

SUMMARY

The 'Klemme'-letters, 1555

Studies of the Economic Position of the Clergy under Christian III.

The Danish Crown's succession in 1536 to the riches of the Catholic Church entailed its taking over of the responsibility for the administrative machinery which had until then been under the management of the Catholic bishops. Under this administrative body the attention to the economic circumstances of the clergy, churches, schools, hospitals and the poor relief system belonged. Up to 1536 these institutions had sunk in neglect, and it was going to be hard work getting them straight again. The first years after 1536 were on the whole confined to providing a framework for the new church organization, and to attending to the most urgent individual cases. Gradually, however, the need for a general solution became more and more pronounced. After an unsuccessful attempt in this respect in 1546, and a modest improvement in the diocese on Aarhus in 1553, finally, then, on October 4th, 1554, work was initiated which led to the issue of the *Klemme*-letters. Instructions were sent out to the prefects and the protestant bishops of every diocese to examine the economic situation of

each individual clergyman and church, and to make reports as soon as possible to the Chancellery about necessary improvements. The matter was followed up on March 20th, 1555, when those concerned were instructed to bring along to Copenhagen all their material on April 21st. After a comparatively short treatment in the Chancellery which can be followed in the surviving 1st and 2nd drafts the *Klemme*-letters were issued on May 9th, 1555. They are large, beautifully made parchments, sealed with the Great Seal of the realm (also called the *Klemme* of the realm, hence the name). They are interesting because they represent the greatest pice of work of that kind from the 16th century, and furthermore the work can be followed in its different stages to an extent which is rare in administrative work from the 16th century.

On May 9th, 1555, six *Klemme*-letters were issued, one for each of the dioceses of the country except the diocese of Odense where special circumstances were in force. Here, instead of a general letter for the whole diocese, a series of separate letters to clergymen in the three church jurisdictions in the diocese, Næsbyhoved, Nyborg and Lolland-Falster, was issued on January 7th and 9th, and April 11th and 12th, 1555.

The contents of the *Klemme*-letters have been treated in a table organized according to the different means that were employed to improve church economy. These means fall into two main groups: a) the cases of direct or indirect grants from the Crown to the clergy, either as subsidies from the Crown tithes, extra income, or ecclesiastical residences, or as reduction of or exemption from dues; and b) the cases where the improvement was achieved without Crown expenditure by regulating the size of parishes and benefices, by demolition of churches and amalgamation of parishes, and by creating parishes-of-ease. This latter main group in particular is interesting because it touches on the question whether the religious structure after the Reformation was a consequence of it or whether it dates back from the Catholic period. In the present work attempts have been made to prove that the latter possibility is the true one.

Finally the question of Crown expenditure in connection with the regulation has been treated. The *Klemme*-letters themselves give no exact information on this, but by means of an account rendered in the Record Office (*Rigsarkivet*) in Copenhagen it can be established that the expenditure was about 2000 *tønder korn* (one *tønde korn* is a Danish grain measure, equalling approximately 139 litres). In 1557 the King's Chancellor, Johan Friis, expressed his opinion that the clergy had been so well provided for that they had no cause for complaint. Considering that the Crown's annual revenue after the Reformation has been calculated to about 300.000 *tønder korn*, the expenditure in 1555 being less than one per cent, it is a matter of taste whether one wants to agree with Johan Friis; but the question must of course be seen in connection with the Government finance in general which was characterized by scarcity, particularly under Christian III.

In any case the *Klemme*-letters are interesting evidence of the development in Church and administrative history in Denmark after the Reformation.

In the appendix corrective notes on the edition of the *Klemme*-letters generally consulted: H. F. Rørdam, *Danske Kirkelove*, vol. I, 1883, have been given, together with the text of the original *Klemme*-letter for the diocese of Aalborg.

rimelig grund til at beklage sig,⁷⁸ en vurdering som svarer nøje til den der gives i kancelliets oversigt, hvilket ikke kan undre. I betragtning af at værdien af den ved klemmebrevene indførte forbedring af præsterne økonomi må anslås til mindre end 1 0/0 af kronens jordebogsindtægt, kan det dog næppe siges at være noget meget tyngende offer regeringen havde bragt, omend det må ses på baggrund af den knaphed og stramme økonomi, som i øvrigt præger finansforvaltningen i Christian III's tid.

Som administrativt arbejde var udstedelsen af klemmebrevene af betydelige dimensioner, og man kan følge dette arbejde i alle dets faser i en grad som er sjælden når det gælder administrative foranstaltninger i det 16. århundrede. Klemmebrevene kaster lys over væsentlige principielle problemer og fremstår alt i alt som et af de interessanteste vidnesbyrd om den kirkepolitiske og administrative udvikling i Danmark efter reformationen.

TILLÆG

Klemmebrevenes tekst

DEN normalt benyttede udgave af klemmebrevene er H. F. Rørdams aftryk i DKL I, s. 427–59. Denne er på grund af kvaliteten af de forlæg Rørdam havde til sin rådighed ikke uden problemer. I det følgende vil der derfor blive givet en gennemgang af de enkelte stifters klemmebreve med hensyn til deres overlevering, og med kommentarer til Rørdams udgave.

Lunde stift. Rørdam aftrykker klemmebrevets tekst efter afskrifter af originalen i Ny Kgl. Saml. 1128 4.to og Langebeks Diplomatarium. Jeg har ikke kunnet opspore selve originalen, der dog kan ligge i Riksarkivet i Stockholm. Der er ingen uoverensstemmelser imellem Rørdams aftryk, de to anførte afskrifter og 2. koncepten.

Roskilde stift. Rørdam aftrykker originalen efter udgaven i Hofmans Fundationes VIII, s. 549–56, med supplerende noter fra 1. koncepten. Selve klemmebrevet findes i dag i LA Sjælland, Pergamentsamlingen, og er fuldstændig bevaret. Rørdams aftryk stemmer overens med originalen på nær to punkter: Aftrykkets »St. Peders Kircke vdj Roskilde« er en fejllæsning for »Spedels Kircke vdj Roskilde«, dvs. St. Jørgensbjerg

⁷⁸ Udtalelsen stammer fra et brev fra Johan Friis til kongen, trykt i Kirkehist. Saml. 4. rk. VI, s. 511f. Anledningen var en bøn fra universitetet om at ledige prælater og præbender ved kapitlerne måtte blive brugt til at pensionere gamle præster med. I brevet lægger Johan Friis i øvrigt op til den regulering og forbedring af superintendenternes lønninger som blev gennemført 1558–60.

kirke.¹ Artiklen om Karrebæk i Flakkebjerg herred er i klemmebrevet opført som sidste linie på pergamentets forside, mellem artiklerne om Søllerød og Farum i Lyngge herred. I begge koncepterne er artiklen om Karrebæk anbragt mellem artiklerne om Jellinge og Haldagerlille i Flakkebjerg herred. Forklaringen er givet den, at skriveren, da han udfærdigede klemmebrevet, glemte artiklen om Karrebæk, og derfor bagefter føjede den ind nederst på forsiden. Rørdam, der ikke stoler på sit forlæg på dette punkt, anbringer artiklen på dens rette plads, men med teksten fra 1. koncept. Klemmebrevets ordlyd er: »Presten tiill Karrebeck vdi Flackeberig herrit skall haffue aff wor og kronens part aff tien-den aff Karrebeck sogen iijj pund kornn«. ²

Ribe stift. Rørdam aftrykker klemmebrevets tekst efter udgaven i Hofmans *Foundationes* IV, s. 559–62. Indholdet af 1. koncepten er, hvor den afviger fra selve klemmebrevet, angivet i noter. Originalen findes i dag i RA, Ribe kapitels arkiv, og er fuldstændig bevaret. Der er ingen uoverensstemmelser imellem Rørdams aftryk og originalen.

Aarhus stift. Rørdam aftrykker 2. koncepten, med angivelse af indholdet af 1. koncepten som noter, hvor det afviger fra 2. koncepten. Originalen findes i dag i RA, Aarhus bispearkiv. Den er relativt dårligt bevaret, således at ca. $\frac{1}{8}$ af teksten er gået tabt. Den bevarede del stemmer imidlertid fuldstændig overens med 2. koncepten, således at det er berettiget at gå ud fra at Rørdams aftryk er identisk med selve klemmebrevets tekst.

Viborg stift. Rørdam aftrykker originalen, der i dag findes i RA, Viborg bispearkiv. Dette klemmebrev er det bedst bevarede af dem alle, og er det eneste hvor seglet er fuldstændig intakt.

Vendelbo stift. Rørdam aftrykker 1. koncepten, med enkelte supplerende oplysninger fra 2. koncepten som noter. Originalen findes i dag i RA, Aalborg bispearkiv, og er på få og små lakuner nær fuldstændig bevaret. Da Rørdams aftryk på grund af det benyttede forlæg afviger betydeligt fra originalen, er denne gengivet i sin helhed i det følgende:³

Wij Christian mett gudz naade Danmarckis Norgis Vendis och Gottis konning hertug vdi Slesuig Holsten Sthormarnn och Dyttmarschenn greffue vdi Oldenborg och Delmenhorst. Giøre alle witterligt och kenndis mett thette wort obne breff for oss och wore ephtherkommere konninger vdi Danmarck. At ephther-

¹ Jfr. DKL I, s. 437 note 1.

² Jfr. DKL I, s. 436 note 1.

³ Alle almindelige forkortelser er uden videre opløst. De med ( ) markerede ord betegner lakuner i klemmebrevet hvor der er suppleret fra 2. koncepten.

thij wij thiitt och offthe ere kommene vdj forfaring aff superintendenterne for stigtherne offuer allt wort rige Danmark, samledis aff sognepresternes store klagemoell, huorledis att en partt aff sogne presterne paa landzbyerne thisligeste vdj wore kiøbsteder icke findis att skulle haffue saa møgenn preste rente tiill aarlig indkomme, at the ther aff kunde haffue theris nøttørfftige underholling. Tha paa thet at slig klagemoll motte en gang for alle affkomme, och ther motte tilleggis the sogne prestere en tilbørlige preste rente, som brøst hagde, haffue wij befallett alle superintendenterne huer vdj sin stigt mett wore lensmend som haffue the giestlige vdj befalling at omdrage och forffare endeligen, huad huer prest hagde tiill rente att holle siig aff paa siitt embidz wegne, och klarligen opregne huilcke som brøst hagde, huilcket the och saa giort haffue. Och wij nu haffue hafft for oss alle superintendenterne och tisligeste wore lensmend som then leylighedt forffarret haffue. Och mett oss elskelige Jahan Friis tiill Hesselagger wor cantzeller, Her Othe Krumpen marsks vdj wortt rige Danmark Her Peder Skram tiill Vrup riddere, Byrge Trolle tiill Lilløe, Erick Krabbe tiill Bustrup, Claus Vrne til Beltheberig, Peder Oxe tiill Gislefælde och Holger Raassenkrantz tiill Boller wore mend och raad, som her tilstede ere, offuerweyett same sogne presters vnderholling. Och huilcke som brøst hagde, haffue wij vdj alle superintendenternes offuerwerrelse tilskickit och forordinerett thennom en tilbørlig sogneprestes rente som the nøttørffteligen kunde thennom vnderholle aff. Huilcken rente som skal bliffue alletiid her ephther tiill sognepresternis vnderholling. Och huilcke prester ssom haffue beclagit thennom vdj Vendelbo stigt haffue wij tillagt thenne ephther^{ne} vnderholling. Først Vreløff och Hestrup sogneprest skall haffue en heell prestegaard och nyde ald preste renten och ingett ther aff giffuis tiill Vreløff closter som her tiill skeett er: Vndersted och Karup prest skall nyde och beholle the 2 pund korn aff Karup prestegaard som hand nu sielff vpeberer och skall hand nyde then prestegaard hand iboer mett ald thend jord ther bør tiill att ligge mett rette: Presten tiill Albeck och Vore kircker nyder thett byggested som er sat vdj Albeck preste gaardz marck och er bygget aff preste gaardz jord: Segelstrup kircke skall øddeleggis och sogne folckett att søge tiill Harrisløff kircke och Rackebye och Harrisløff kircker att vere vnder en prest: Sognepresten tiill (Veneberig) och Skallerup kircker skall haffue sin rette preste gaard (och) nyde ald preste rente som mester Henrick Giergkens nu haffuer. Och skall degene boelit vdj Veneberig sogen vdleggis tiill degenes vnderholling ther samestedz: Presten tiill Temerbye och Lille sogen vdj Han herett skall were quit fore the 15 pund korn en oben kellere och anden Vesteruig closters tynges som presten tiill samme sogne her tiill ther aff giort och giffuit haffue: Presten tiill Øe kircke skal haffue en preste gaard som hand kand vdj boe och nyde ald preste rentenn aff samme sogen: Presten tiill Horup kircke och Sundbye kircke skall nyde tredie parten aff wor och kronens part aff tienden aff for^{ne} Horup och Sundbye sogne: Presten tiill Vadom skall nyde for^{ne} Vadom kircke mett preste gaard och ald preste renten som hand nu haffuer: Prestenn tiill Hundslund skall mue fange en preste gaard aff Hundslunds closters gaarde och thend alletiid at vere tiill en preste gaard och nyde ald preste renten och ingen affgifter ther aff att giffue tiill Hundslund closter: Presten vdj Nørrehoe i Hundborg herrit vdj Tøye skall haffue en preste gaard och nyde ald preste rentenn och ingen affgiftt ther aff att giffue tiill Vesteruig closter: Presten tiill

Villersløff och Hassing kircke skall haffue en preste gaard och nyde ald preste renten aff begge sogner: Presten tiill Agger skall haffue sin preste gaard fran Vesteruig closter och nyde ald preste renten aff for^{n^e} Agger sognen: Presten til Hellesøe och Getterup vdj Refs herriit skal haffue sin rette prestegaard fran Vesteruig closter och nyde och nyde ald preste renten aff for^{n^e} sogner: Vesteruig sognen skall haffue en sogne prest och same prest at nyde en preste gaard som hannom skal vdleggis aff Vesteruig closters gotz, och ther tiill nyde ald preste rentenn aff same Vesteruig sognen: Prestenn tiill Hyllersløff vdj Hyllersløff herrett skal vere quit for thend affgift som sogne presterne tiill for^{n^e} sognen pleye at giffue tiill Mariagger closter: Sognepresten tiill Solbierig och Sundbye kircke i Morts skall haffue sin rette preste gaard, som Hartuig Thomessen tiill seg skiffitt haffuer: Prestenn paa Jegensse skal haffue wor och kronens part aff tiendenn aff for^{n^e} Jegensse sognen och same Jegensse kircke icke att bessueris aff regenschaff prouesten nar kirckens regenschaff skall giøris, enten mett kornn eller penninge: Presten tiill Senbjerg och Vdbye sognen skall haffue wor och kronens partt aff tienden aff Senbjerg sognen: Sogne prestend vdj wor kiøpsted Skaffuenn skall nyde wor och kronens part aff tienden aff Mosseberig sognen: Presten tiill (Raaberig) skall haffue wor och kronens partt aff tienden aff for^{n^e} (Raaberig) sognen, och bønderne vdj Garboe Fang att søge tiill Raaberig kircke, och thend holle for theris rette sogne kircke, och giffue presten och kircken theris tiende och anden rettighed som thennom bør att giøre: Aastrup kircke skall were annexe tiill Søndall och sognepresten at boe hoes for^{n^e} Søndall och epherthij hand haffuer ingen preste gaard haffue wij vnt hannom att beholle wor och kronens partt aff tiendenn aff Aastrup sognen: Hiørumsted kircke skall were annexe tiill Mosseberig och sogne prestenn ther tiill at nyde wor och kronens partt aff tienden aff Hiørumsted sognen: Och epherthij prestenn tiill Osted sognen skall sleppe Gierum sognen tha haffue wij tilstedt, att presten tiill Osted sognen maa beholle wor och kronens part aff tienden af Skierum sognen: Lendum kircke skall were annexe tiill Torslund kircke, och allethid att were vnder en prest: Vulstrup och Høybye skulle vere vnder en prest: Sogne prestenn tiill Morup och Rubierig skall haffue aff wor och kronens partt aff tienden af Rubierig sognen $1\frac{1}{2}$ pund rug och $1\frac{1}{2}$ andet pund bygg (2. koncepten har her: » $1\frac{1}{2}$ pund rug och halff andet pund bygg«): Sognepresten vdj wor kiøpsted Seebye skall haffue wor och kronens partt aff tienden aff Karup sognen: Prestenn tiill Skiffue sognen maa beholle wor och kronens partt aff tienden aff for^{n^e} Skiffue sognen: Em kircke skall ødeleggis och sognefolckett att søge tiill Vroe sognen, och thend holle for theris rette sogne kircke: Hiørttelse kircke skall ødeleggis och sognefolckett vdj Hiørttelse och Hedegaard att søge tiill Kollerup kircke och Suenstrup och Torup mend at søge tiill Lerup kircke: Sogne prestenn tiill Vlsted kircke skall haffue wor och kronens partt aff tienden aff for^{n^e} Vlsted sognen: Naar Her Peder i Ørum er død och affgangenn, tha skall Hiellum kircke ødeleggis och sognefolckett att søge tiill Hielleuad kircke och Hallum kircke skal vere annexe tiill Øster Bryndersløff kircke: Ørum kircke skall were annexe till Hielleuad kircke och altiit vere vnder en prest: Presten tiill Ørsløff sognen maa nyde wor och kronens partt aff tiendenn aff for^{n^e} Ørsløff sognen: Rackebye kircke skall ødeleggis och sognefolckett att søge till Torfringe kircke och for^{n^e} Rackebye kircke att komme Torfringe kircke tiill hielp tiill

bygnings behoff: Presten tiill Skallerup maa besidde Skallerup kirckes gaard vdj Gølbye och holle thend for en preste gaard, dog skyllen som ther bør aff att giffues att thend aarligen tiill gode rede ydes tiill Skallerup kircke: Presten tiill Galterup och Julbye nyder preste gaarden vdj (Juelbye) nyder preste gaarden vdj Juelbye liggendis och thend alletiid att (bliffue) tiill en preste residentze (2. koncepten har her: »Prestenn tiill Galterup och Juelby nyder preste gaarden vdj Juelbye liggendis oc thend alletid at bliffue tiill en preste residentz«): Sognepresten tiill Sielsse kircke⁴ maa nyde halff partenn aff wor och kronens partt aff tienden aff for^{ne} Sielsse sogn: Loedtbierg kircke skall ødeleggis och sognefolckett att søge tiill Ørum kircke och for^{ne} Loedtbierg kircke at komme Ørum kircke tilhielp och bygnings behoff: Presten tiill Bsted kircke skall nyde halff parten aff wor och kronens partt aff tienden aff for^{ne} Bsted sognn: Presten tiill Harring och Stagstrup kircke skall beholle halff parten aff wor och kronens partt aff tienden aff for^{ne} Stagstrup sogn: Presten tiill Hurup skall nyde aff wor och kronens partt aff tienden aff Hurup sogn fire pund byg: Nar thend prest tiill Søndertrannes och Nørretrannes bliffuer forseett mett naagre andre sogne, tha skall samme kircker vere annexer tiill Wor Frue sogne kircke vdj wor kiøpsted Alborg, och sognepresten ther sammestedz, at holle ther en capellan tiill som kand giøre sognefolckett thend tilbørlige tieniste som thennom bør: Och wille wij att saa altiit her epther holles skall som forskrefuit staa och haffue ther fore her vnder ladet henge wortt indzege. Giffuit paa wort slott Kiøbenhaffnn torsdagen nest epther søndagen Jubilate som er thend niende dag vdj majj monedt aar etc. Mdl paa the femthe.

⁴ Dvs. Sennels.

Christian

SUMMARY

The 'Klemme'-letters, 1555

Studies of the Economic Position of the Clergy under Christian III.

The Danish Crown's succession in 1536 to the riches of the Catholic Church entailed its taking over of the responsibility for the administrative machinery which had until then been under the management of the Catholic bishops. Under this administrative body the attention to the economic circumstances of the clergy, churches, schools, hospitals and the poor relief system belonged. Up to 1536 these institutions had sunk in neglect, and it was going to be hard work getting them straight again. The first years after 1536 were on the whole confined to providing a framework for the new church organization, and to attending to the most urgent individual cases. Gradually, however, the need for a general solution became more and more pronounced. After an unsuccessful attempt in this respect in 1546, and a modest improvement in the diocese on Aarhus in 1553, finally, then, on October 4th, 1554, work was initiated which led to the issue of the *Klemme*-letters. Instructions were sent out to the prefects and the protestant bishops of every diocese to examine the economic situation of

kirke.¹ Artiklen om Karrebæk i Flakkebjerg herred er i klemmebrevet opført som sidste linie på pergamentets forside, mellem artiklerne om Søllerød og Farum i Lyngø herred. I begge koncepterne er artiklen om Karrebæk anbragt mellem artiklerne om Jellinge og Haldagerlille i Flakkebjerg herred. Forklaringen er givet den, at skriveren, da han udfærdigede klemmebrevet, glemte artiklen om Karrebæk, og derfor bagefter føjede den ind nederst på forsiden. Rørdam, der ikke stoler på sit forlæg på dette punkt, anbringer artiklen på dens rette plads, men med teksten fra 1. koncept. Klemmebrevets ordlyd er: »Presten tiill Karrebeck vdi Flackeberig herrit skall haffue aff wor og kronens part aff tien-den aff Karrebeck sogen iijj pund kornn«. ²

Ribe stift. Rørdam aftrykker klemmebrevets tekst efter udgaven i Hofmans *Foundationes* IV, s. 559–62. Indholdet af 1. koncepten er, hvor den afviger fra selve klemmebrevet, angivet i noter. Originalen findes i dag i RA, Ribe kapitels arkiv, og er fuldstændig bevaret. Der er ingen uoverensstemmelser imellem Rørdams aftryk og originalen.

Aarhus stift. Rørdam aftrykker 2. koncepten, med angivelse af indholdet af 1. koncepten som noter, hvor det afviger fra 2. koncepten. Originalen findes i dag i RA, Aarhus bispearkiv. Den er relativt dårligt bevaret, således at ca. $\frac{1}{8}$ af teksten er gået tabt. Den bevarede del stemmer imidlertid fuldstændig overens med 2. koncepten, således at det er berettiget at gå ud fra at Rørdams aftryk er identisk med selve klemmebrevets tekst.

Viborg stift. Rørdam aftrykker originalen, der i dag findes i RA, Viborg bispearkiv. Dette klemmebrev er det bedst bevarede af dem alle, og er det eneste hvor seglet er fuldstændig intakt.

Vendelbo stift. Rørdam aftrykker 1. koncepten, med enkelte supplerende oplysninger fra 2. koncepten som noter. Originalen findes i dag i RA, Aalborg bispearkiv, og er på få og små lakuner nær fuldstændig bevaret. Da Rørdams aftryk på grund af det benyttede forlæg afviger betydeligt fra originalen, er denne gengivet i sin helhed i det følgende:³

Wij Christian mett gudz naade Danmarckis Norgis Vendis och Gottis konning hertug vdi Slesuig Holsten Sthormarnn och Dyttmarschenn greffue vdi Oldenborg och Delmenhorst. Giøre alle witterligt och kenndis mett thette wort obne breff for oss och wore ephtherkommere konninger vdi Danmarck. At ephther-

¹ Jfr. DKL I, s. 437 note 1.

² Jfr. DKL I, s. 436 note 1.

³ Alle almindelige forkortelser er uden videre opløst. De med ( ) markerede ord betegner lakuner i klemmebrevet hvor der er suppleret fra 2. koncepten.